

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗОЛОТА ЯК ОБ'ЄКТА ВАЛЮТНИХ ПРАВОВІДНОСИН

LEGAL REGIME OF GOLD AS AN OBJECT OF MONETARY LEGAL RELATIONS

Старинський М.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
та банківського права
ДВНЗ «Українська академія банківської
справи Національного банку України»

Стаття присвячена дослідженню правового режиму золота як об'єкта валютних правовідносин. Автором на основі аналізу чинного законодавства України здійснюється характеристика золота, виділяються його суттєві ознаки як об'єкту валютних правовідносин. Також в статті аналізуються особливості функціонування золота в якості частини золотовалютних резервів держави.

Ключові слова: валютні відносини, валютні правовідносини, золото, дорогоцінний метал, монетарне золото, золотовалютні резерви.

Статья посвящена исследованию правового режима золота как объекта валютных правоотношений. Автором на основании анализа действующего законодательства Украины осуществляется характеристика золота, выделяются его признаки как объекта валютных правоотношений. Также в статье анализируются особенности функционирования золота в качестве части золотовалютных резервов государства.

Ключевые слова: валютные отношения, валютные правоотношения, золото, драгоценный метал, монетарное золото, золотовалютные резервы.

The article is concerned with investigation of legal regime of gold as an object of monetary legal relations. On the ground of analysis of effective legislation of Ukraine the author carried out gold characteristics, determined its features as an object of legal relations. The peculiarities of gold functioning as a part of gold and forex reserves of state are also analyzed in the article. So particularly on the ground of effective legislation of Ukraine, the peculiarities of gold reserve formation and peculiarities of its usage are analyzed.

Key words: monetary relations, monetary legal relations, gold, precious metal, monetary gold, gold and forex reserves.

Постановка проблеми. Золото було і залишається надійним резервним активом, роль якого час від часу змінювалась залежно від того, яка зі світових валютних систем мала місце. Так, наприклад, до запровадження Ямайської валютної системи золото виступало у якості базового елемента міжнародних резервів, виконувало роль абсолютного та універсального платіжного засобу, використовувалось для підсумкових макроекономічних розрахунків за міжнародними платіжними балансами, вільно приймалось до обміну на долари США за фіксованою ціною [1, с. 133]. Зі зміною Бреттон-Вудської валютної системи Ямайською роль золота як міжнародного резервного активу планувалось докорінно змінити, і цьому мала сприяти демонетизація, а також заборона використовувати його у якості платіжного і резервного засобу (тут мається на увазі те, що з відміною офіційної ціни на золото центральним банкам було заборонено збільшувати золоті запаси вище їх рівня за станом на 31 серпня 1975 р. впродовж двох років). Та незважаючи на кардинальні зміни Ямайської валютної системи і наміри перетворити золото виключно на товар (позбавивши його функцій, що притаманні платіжним засобам), воно й досі залишається важливим компонентом офіційних золотовалютних резервів практично всіх центральних банків, а отже виконує функції, що притаманні більше ніж простому товару. На нашу думку, це пов'язано з самою природою золота як дорогоцінного металу та його великою

значимістю для багатьох галузей промисловості й виробництва, що, в свою чергу, обумовлює його постійний попит і пропозицію, формуючи тим самим і його високу ліквідність. Окрім того золото виконувало і продовжує виконувати роль страхового запасу для отримання міжнародних платіжних засобів у формі вільно конвертованих валют. Все це, а також врахування мінливості курсів валют дає змогу стверджувати, що золото є не просто частиною золотовалютних резервів, яка впливає на загальний рівень їх диверсифікованості, але й однією з невід'ємних його складових.

Стан дослідження. Як показує аналіз наукової літератури, питання природи та суті золота досліджували в основному представники економічної науки [5; 9; 10; 11]. Дослідженню питань правового регулювання відносин, об'єктом яких є золото, практично не приділялось уваги. Враховуючи це, а також майбутні перспективи збільшення ролі золота в економічному розвитку держави на сьогодні є надзвичайно актуальними питання дослідження особливостей функціонування золота.

Відповідно до цього метою статті є дослідження золота як об'єкту валютних правовідносин, а завданням – з'ясування правового режиму золота відповідно до чинного законодавства України.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи особливості обігу золота та його суть з правової точки зору, варто зазначити на підставі такого ракурсу дослідження, що, на нашу думку, головними фактора-

ми, які дозволяють розглядати золото як об'єкт валютних правовідносин, є те, що золото є:

– наднаціональним активом, що не залежить від валютної політики інших країн, заходів їх валютного контролю, а також обмежень політичного характеру, що може мати своїм наслідком заморожування виражених в іноземній валюті активів країни в інших країнах;

– важливим засобом диверсифікації офіційних золотовалютних резервів центральних банків, а відтак дає змогу знизити ризики під час інвестування коштів у різні види валютних цінностей;

– не обтяжене жодними міжнародними кредитними зобов'язаннями, що вигідно відрізняє його від інших складових резервів (вкладень у цінні папери, готівку, а також депозити в іноземній валюті), які виражають певні зобов'язання їх емітентів – урядів іноземних держав;

– важливим страховим резервом, що слугує джерелом ліквідних ресурсів у випадку надзвичайних подій і непередбачуваних обставин (стихійних лих, катастроф, війн, міжнародних валютно-фінансових криз тощо);

– важливим елементом забезпечення національної грошової одиниці у складі активів центрального банку з огляду на нестабільну вартість активів в іноземній валюті, що зумовлено динамікою внутрішніх інфляційних процесів у країнах-емітентах цієї валюти.

Виділені фактори свідчать про те, що золото є об'єктом не тільки валютних правовідносин. Як показує аналіз практики обігу золота в нашій державі золото як природний метал видобувається при цьому відповідно до чинного законодавства України золото є дорогоцінним металом. Процес видобутку дорогоцінних металів регулюється Законом України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів та контроль за операціями з ними», прийнятий 18 листопада 1997 р. Відповідно до положень цього закону у загальногосподарському значенні, дорогоцінні метали як такі, що перебувають в обігу в народному господарстві, є об'єктами господарських відносин.

Враховуючи зазначене, виникають два закономірних питання – чи все золото може бути об'єктом валютних правовідносин? І якщо ні, то яке ж золото є об'єктом саме валютних правовідносин?

Відповідаючи на перше питання, ми цілком логічно можемо сказати, що не все золото, тобто не у будь-якому вигляді, може бути об'єктом валютних правовідносин. Це можна пояснити тим, що золото як метал може бути у різних формах та різної якості. Процес доведення золота до потрібної якості, а саме видобуток, виплавка, афінація є тими необхідними етапами його обробки, які своїм результатом мають золото як валютну цінність.

Всі відносини, які пов'язані з приведенням золота до належної якості та форми, є господарськими, золото, яке проходить вказані етапи формування, є об'єктом господарських відносин. Золото, яке доведене до відповідних стандартів в результаті проходження процедури афінації та сертифікації, отримує

статус монетарного і лише після цього може вважатись об'єктом валютних правовідносин.

Таким чином, відповідаючи на друге питання, варто акцентувати увагу на тому, що не будь-яке золото, тобто золото не у будь-якому вигляді, є об'єктом валютних правовідносин, а лише те, яке доведене до відповідних, міжнародно-визнаних, стандартів.

Аналіз чинного законодавства України також підтверджує таку позицію. Так, відповідно до ст. 47 Закону України «Про Національний банк України» [7] до складу золотовалютних резервів України входить не будь-яке, а лише монетарне золото, хоча при цьому законодавством не вказується, що саме необхідно розуміти під цим терміном.

Враховуючи те, що для нашого дослідження є досить важливим з'ясувати суть терміну «монетарне золото», спробуємо це зробити на підставі аналізу близьких за змістом таких законодавчо закріплених понять, як банківські метали, дорогоцінні метали, монетарні метали, золотий запас.

Зокрема, банківські метали Декретом Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» [3] визначаються як метали (золото, срібло, платина, метали платинової групи), доведені (афіновані) до найвищих проб відповідно до світових стандартів у зливках і порошках, що мають сертифікат якості, а також монети, вироблені з дорогоцінних металів.

Під монетарними металами в підзаконних нормативно-правових актах Національного банку України розуміють зливки (порошки) дорогоцінних металів, які відповідають державним та світовим стандартам якості.

Відповідно до Закону України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» [8] дорогоцінні метали – це золото, срібло, платина і метали платинової групи (паладій, іридій, родій, осмій, рутеній) у будь-якому вигляді та стані (сировина, сплави, напівфабрикати, промислові продукти, хімічні сполуки, вироби, відходи, брухт тощо).

При цьому золотий запас України відповідно до зазначеного вище закону – це частина державних золотовалютних резервів України, що складається з афінованого золота в зливках.

Системний аналіз зазначених вище термінів дає можливість говорити про те, що під монетарним золотом слід розуміти золото у зливках, яке доведене до відповідного світового стандарту, є частиною золотовалютних резервів України.

Так, можна виділити наступні його основні ознаки:

- 1) є дорогоцінним металом;
- 2) є валютною цінністю;
- 3) є банківським металом;
- 4) є міжнародним резервним активом;
- 5) притаманна зливкова форма;
- 6) притаманний спеціальний правовий режим.

Перша ознака монетарного золота вказує на його ціннісні і якісні характеристики, які пояснюються його рідкістю, складністю видобутку, широкою за-

требуваністю у різних галузях виробництва та таке інше. На наш погляд, саме ця ознака закріплює за золотом статус високоліквідного активу, на який завжди є попит і пропозиція.

Друга ознака притаманна монетарному золоту в силу чинного валютного законодавства України, відповідно до якого банківські метали, у тому числі і золото, віднесені до валютних цінностей. Це впливає на особливості правового регулювання операцій з монетарними металами, а також на їх митний режим, визначає особливості правовідносин, що складаються в сфері, та таке інше.

Третя ознака монетарного золота закріплює за ним статус банківського активу, тобто тих матеріальних цінностей, з якими вповноважені працювати банківські установи. При цьому слід зауважити, що право на проведення операцій з банківськими металами надається банкам лише у разі отримання ними ліцензій Національного банку України.

Четверта ознака монетарного золота полягає в тому, що воно використовується як засіб накопичення золотого запасу і золотовалютних резервів. При цьому відповідне золото має бути афінованим, тобто доведеним до найвищої проби (не нижче 995). В державі також повинні бути забезпечені відповідні умови зберігання і використання монетарного золота, відповідно до яких його можна буде продати за іноземну валюту у будь-який момент часу і будь-де.

П'ята ознака монетарного золота вказує на те що золотий запас держави формується не просто у золоті, а у золотих зливках, якість яких повинна відповідати міжнародним вимогам та законодавчим стандартам. Так, наприклад, Положенням про здійснення уповноваженими банками операцій з банківськими металами визначено, що стандартними зливками є зливки банківських металів, які відповідають стандартам якості, прийнятим Лондонською асоціацією ринку дорогоцінних металів та учасниками Лондонського ринку платини та паладію, або технічним стандартам ГОСТ 28058-89, ГОСТ 28595-90, ГОСТ 12341-81, ГОСТ 2340-81, прийнятим Міждержавною радою зі стандартизації, метрології і сертифікації. Окрім стандартних тим же Положенням визначаються мірні зливки, тобто такі зливки банківських металів, маса яких дорівнює 1 кг і менше, а проба – становить не менше 999,9 для золота, 999 – для срібла, 999,5 – для платини і паладію. І ті, і інші зливки НБУ має право накопичувати у якості активу золотого запасу України шляхом їх купівлі/продажу на внутрішньому і зовнішньому ринках дорогоцінних металів. При цьому слід зауважити, що можливість і швидкість операцій з монетарним золотом напряму залежить від його якості і форми, а це, в свою чергу, дає можливість зазначити особливу важливість його зливкової ознаки.

Остання з вказаних ознак закріплює за монетарним золотом специфічний правовий режим, який можна охарактеризувати наступним чином.

Правовий режим монетарного золота є правовою формою, що характеризує процес правового регулювання правовідносин у сфері валютного регулюван-

ня з приводу формування і використання золотого запасу України і є комплексом правових засобів, яким забезпечується порядок динаміки правовідносин у часі й просторі, визначаються напрямки цього регулювання. При цьому вказані правовідносини виникають між такими суб'єктами, як Національний банк України, центральні банки інших країн, вітчизняні й іноземні комерційні банки, фізичні та юридичні особи, Міжнародний валютний фонд тощо.

Вказані суб'єкти вступають у правовідносини купівлі-продажу, зберігання, управління золотими запасами України, а також у правовідносини, що тісно пов'язані з ними.

Аналіз чинного законодавства України, яке врегулює відносини, об'єктом яких є золото, дає можливість говорити про те, що золота складова офіційних резервів України формується у вигляді золотого запасу України, який відповідно до Закону України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» [8] є складовою частиною золотовалютних резервів, утворених за рахунок афінованого золота в зливках.

Відповідно до ст. 8 вказаного закону золотий запас України створюється Національним банком України і є державною власністю. Його управління здійснюється Національним банком України, а зберігання – одним із його структурних підрозділів – Державною скарбницею Національного банку України, яка відповідно до Положення про неї має право здійснювати:

- накопичення, облік і зберігання резервних запасів коштовних металів з метою забезпечення нагромадження золотовалютних резервів України, забезпечення державної таємниці про їхні запаси;
- купівлю-продаж (монетарних) коштовних металів як на території України, так і за її межами за рішенням Національного банку України;
- операції (за рішенням Правління Національного банку України) щодо розміщення коштовних металів на рахунки і вклади в іноземних банках, проведення інших операцій з коштовними металами відповідно до міжнародної банківської практики;
- підготовку пропозицій Національному банку України про надання комерційним банкам ліцензій на здійснення операцій з коштовними металами та каменями;
- розрахунки з підприємствами, установами, організаціями за придбані або реалізовані коштовні метали, у межах виділених Національним банком України коштів;
- передачу заводом для афінажу і переробка брухту коштовних металів і забезпечення повернення до Державної скарбниці злиwkів цих металів після афінажу;
- розробку проектів закупівельних та відпускних цін на коштовні метали.

Вказані функції Державна скарбниця реалізує за допомогою уповноважених банків, які в силу закону можуть наділятися правом по проведенню операцій з монетарними металами на внутрішньому і зовнішньому ринку нашої держави.

Слід зазначити, що зберігання золотого запасу може здійснюватись також банками, в яких фактично розміщені такі запаси. У цьому випадку між Національним банком і зберігачем укладається договір зберігання, в якому з одних основних умов є недопущення обтяження золотого запасу, що знаходиться на зберіганні, забезпечення його повної схоронності тощо.

Правовий режим монетарного золота складається із правового режиму формування і правового режиму використання. При цьому правовий режим формування включає в себе правове регулювання правовідносин, які складаються з приводу виробництва монетарного золота, утворення/поповнення золотого резерву держави і його зберігання.

Виробництво монетарного золота передбачає видобуток, переробку і афінаж цього металу, що здійснюється уповноваженими суб'єктами господарювання, яких на даний момент є не так багато на території України. Всі вони здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства України і міжнародних стандартів, якими передбачено:

- обов'язкове отримання ліцензії на проведення такого роду діяльності;

- беззаперечне виконання вимог законодавства щодо порядку проведення відповідних робіт.

Утворення/поповнення золотого запасу держави здійснюється таким способом:

- купівлі лому, золотих монет і золота в іншому вигляді з метою їх подальшого афінажу і переплаву у зливки стандартної якості;

- купівлі монетарного золота;

- отримання доходів від операцій з монетарним золотом.

Перший спосіб утворення/поповнення золотого запасу держави здійснюється за рахунок купівлі лому, золотих монет і золота в іншому вигляді, що проводиться за ціною, яку визначає та оголошує Національний банк України кожного дня у гривневому еквіваленті. При цьому оголошення ціни Національним банком можна розглядати як пропозицію укладення відносин купівлі-продажу металу. Іншими словами, особи, які зацікавлені в продажі золота, вправі звернутись до Національного банку України чи іншого уповноваженого ним банку, надавши всі відповідні документи і продати наявне у них золото.

Скуплене золото, отримане Національним банком у разі проведення ним і уповноваженими банками (які отримують від НБУ комісійну винагороду за проведені операції) вищевказаних операцій, направляється на афінаж, угоди за яким укладаються Державною скарбницею, а оплачуються Національним банком України. По закінченню афінажу отримане монетарне золото повертається у зливковому вигляді до Державної скарбниці Національного банку України.

Другий спосіб утворення/поповнення золотого запасу держави здійснюється за рахунок купівлі монетарного золота, що проводиться Національним банком України та уповноваженими на це банками. Як свідчить аналіз практики, цей спосіб утворення/поповнення золотого запасу застосовується значно

рідше, аніж купівля золота, що не визнається монетарним, і це, на нашу думку, пов'язано з більш високою ринковою ціною на нього, а також з додатковими витратами, пов'язаними із виходом на міжнародні ринки дорогоцінних металів, та таке інше. Незважаючи на вказане вище, операції такого роду все ж проводяться, їх здійснення, залежно від того чи передбачається вихід на міжнародні ринки дорогоцінних металів чи ні, проводиться за вимогами національного чи міжнародного законодавства. Так, наприклад, з виходом Національного банку України на Лондонський, Гонконгський чи Нью-Йоркський ринки він вимушений діяти за правилами, встановленими на них, а з проведенням купівлі монетарного золота в Україні він дотримується вимог національного законодавства.

Операції з купівлі монетарного золота здійснюються Національним банком України та уповноваженими банками. Вони можуть проводитись з фактичною поставкою його до Державної Скарбниці чи без такої поставки. При цьому право на укладення операцій з фактичною поставкою мають лише Національний банк та ті банки, які виступають від його імені і отримали відповідну ліцензію, письмовий дозвіл на їх здійснення. Слід зазначити, що ввезення монетарного золота в результаті таких операцій здійснюється відповідно до порядку, встановленого законодавством України.

Розрахунки за операціями з купівлі монетарного золота проводяться за ринковими цінами як у національній грошовій одиниці (коли купівля здійснюється на внутрішньому валютному ринку України), так і в іноземній валюті (коли купівля монетарного золота проводиться на світових ринках золота).

Третій спосіб утворення/поповнення золотого запасу держави здійснюється за рахунок отримання доходів від операцій з монетарним золотом. Цей спосіб поповнення золотого запасу обумовлюється загальними правилами управління золотовалютними резервами (підтримка їх ліквідності, схоронності та прибутковості [11, с. 4]), стає можливим з огляду на те, що монетарне золото сьогодні можна не лише купувати і продавати, але й розміщувати у інших банках на строкові депозити. При цьому дані операції вповноважений проводити як Національний банк, так і уповноважені банки з іншими банками, рейтинг надійності яких відповідає вимогам п. 8 ст. 42 Закону України «Про Національний банк України», становить за класифікацією міжнародних рейтингових агентств не нижче категорії А. Застереження щодо надійності контрагентів, з якими уповноважені працювати Національний банк України і уповноважені банки, вважаємо цілком слушним, адже розміщення монетарного золота повинно відбуватись без втрати його високоліквідних показників, що прямо пов'язані із стабільністю того банку, куди дані активи розміщуються.

Про свою діяльність із золотом Національний банк України щорічно інформує Президента України та Верховну Раду України шляхом надання звіту про стан накопичення золотого запасу.

На відміну від дій з золотом, результатом яких є поповнення золотовалютних резервів, питання правового регулювання дій, пов'язаних з використанням золота, врегульовані недостатньо чітко, законодавцем майже не розкриваються.

Аналіз чинного законодавства України дає можливість говорити про те, що чинні нормативні акти не містять прямих посилань на те, які цілі і як саме може бути використаний золотий запас України, але при цьому воно й не заперечує можливості такого використання. Тому спробуємо розкрити зміст правового режиму золотого запасу за тими нормами права, які є доступними для нашого аналізу, беручи до уваги світову практику, яка склалась сьогодні.

За світовою практикою, золотий запас являє собою недоторканий резерв, використання якого здійснюється державою в особливих випадках. Так, наприклад, з метою зміни структури офіційних резервів (як це було здійснено центральним Банком Англії в 1999 р. [1, с. 19-20] або іншими Європейськими центральними банками у 2007 р., що спокусились високими цінами на золото і слабкими позиціями американського долару [5, с. 24]) або проведення підтримки стабільності валютних курсів чи покриття від'ємного сальдо платіжного балансу у формі таких операцій:

- свопових угод, за яких центральні банки здійснюють продаж монетарного золота в обмін на іноземну валюту за одночасного укладення зворотної угоди, що передбачає викуп золота через певний строк в обмін на іноземну валюту [4, с. 351];
- кредитних угод, за яких золотий запас чи його частина приймаються у якості забезпечення;
- угод продажу монетарного золота. При цьому до розрахунку за проданий монетарний актив приймається не будь-яка валюта, а лише вільноконвертована.

На думку М. Фаненко, цілями проведення таких операцій можуть також бути [11, с. 5]:

- втрата золотом монетарних якостей на певному етапі економічного розвитку;
- наявна економічна стагнація в країнах Європейського Союзу;
- висока ринкова ціна на монетарне золото та таке інше.

Так чи інакше, але у будь-якому випадку використання золотого запасу держави не проводиться без причинно. Воно може відбуватись лише з дозволу органу, який є його головним розпорядником. Відповідно до чинного законодавства України використання запасів золота є можливим лише з дозволу Голови Правління Національного банку України або його заступника.

Використання золотого резерву проводиться відповідно до вимог міжнародного і національного законодавства. При цьому вимогами останнього є:

- наявність ліцензії та окремого письмового дозволу на здійснення операцій з банківськими металами;
- проведення вказаних операцій лише у разі, якщо на це є уповноваження Національного банку України, у межах, що ним визначені;
- виконання операцій з продажу монетарного золота на внутрішньому і зовнішньому ринках лише за іноземну вільноконвертовану валюту першої групи Класифікатора валют та банківських металів, затвердженого Постановою Правління Національного банку України № 34 від 04.02.98.

Як і про накопичення, про використання золотого запасу держави Національний банк України щорічно інформує Президента України та Верховну Раду України.

Висновки. Золото як дорогоцінний природний метал є об'єктом не лише валютних правовідносин. Об'єктом валютних правовідносин є золото відповідної форми та якості, яке в законодавстві носить назву монетарне золото.

Монетарне золото є однією зі складових частин золотовалютних резервів України, об'єктом валютних правовідносин. Правовий режим монетарного золота досить детально врегульований чинним нормативним законодавством України. Але питання використання монетарного золота потребує значної уваги законодавця в аспекті закріплення на рівні закону конкретних підстав використання монетарного золота з державних запасів.

Отримані висновки дають можливість характеризувати золото як об'єкт валютних правовідносин, можуть бути покладені в основу подальших досліджень особливостей правового режиму золота за чинним законодавством України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Басов А.И Роль золота и других драгоценных металлов в составе золотовалютных резервов // Финансы и кредит. – 2003. – № 3. – С. 19–20.
2. Бездітько Ю.М., Мануйленко О.О., Стасюк Г.А. Валютне регулювання : навчальний посібник – Херсон : ОЛД – плюс, 2004. – С. 133.
3. Декрет Кабінету міністрів України «про систему валютного регулювання і валютного контролю» // ВВР. – 1993. – № 17. – Ст. 184
4. Дзюблук О.В. Валютна політика : підручник. – К. : Знання, 2007. – С. 351.
5. Діба М., Бахтарі Е. Еволюція золота: історія і сучасність // Вісник Національного банку України. – № 10. – 2008. – С. 24.
6. Діба М., Бахтарі Е. Банківські метали: класифікація, функції, операційний інструментарій // Вісник Національного банку України. – 2011. – № 1. – С. 32–37.
7. Закон України «Про Національний банк України» // ВВР. – 1999. – № 29. – Ст. 389.
8. Закону України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» // ВВР. – 1998. – № 9. – Ст. 34.
9. Кеммерер Э. Золото и золотой стандарт. История золотых денег: прошлое, настоящее и будущее // Золотой стандарт: теория, история, политика / Пер. с англ. под. ред. А. Куряева. – Челябинск : Социум, 2011. – С. 87–222.
10. Салерно Дж. Золото и международная валютная система // Золотой стандарт: теория, история, политика / Пер. с англ. под. ред. А. Куряева. – Челябинск : Социум, 2011. – С. 375–406.
11. Фаненко М.А. Перспективы золота как инструмента международной валютной ликвидности // Банковские услуги. – 2004. – № 12. – С. 3–9.